אוניברסיטת בר-אילן

ידיעון המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטין (זוס)

תשע"ז 2017

עורכים: פרופ' אהוד ויס
ד"ר ענת שנקמן

תוכן עניינים

דבר ראש המחלקה היוצא	3
ארץ-ישראל לתקופותיה - ממחקרי המחלקה	5
התקופה הפרהיסטורית	6
תקופת המקרא	7
תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד	10
ימי הביניים	14
העת החדשה	16
מחקרים בינתחומיים	23
כנס חוקרים צעירים	29
ספרים רבותיי, ספרים	30
חוקרי המחלקה בסדרה 'תוהו ובוהו'	34
מענקים ופרסים	36
כתבו עלינו	38

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה - התמדה והמשכיות ושינוי

פרופ' בועז זיסו, ראש המחלקה היוצא ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה היא מחלקה בין-תחומית, ובה למעלה משלושים מרצים, החולשים על תחומים נרחבים ומגוונים שעניינם חקר הארץ, ושממצאיהם ניכרים בהוראה ובמחקר. תחומי עיסוקה של המחלקה נעים על קשת רחבה של תקופות ונושאים: מארכיאולוגיה פרה-היסטורית ועד הסכסוך הישראלי-ערבי; מגיאוגרפיה פיזית ועד לזואולוגיה. המחלקה עוסקת בכל התקופות: הפרה-היסטוריה, תקופת המקרא (תקופת הברונזה והברזל) תקופת הבית השני, המשנה והתלמוד, ימי הביניים והעת החדשה ומדינת ישראל. תחומי המחקר הם רבים ומגוונים: היסטוריה, ארכיאולוגיה, גיאוגרפיה פיזית ואנושית, אפיגרפיה, בוטניקה וזואולוגיה)מודרניות וארכיאולוגיות), תולדות הרפואה, מדעי הארכיאולוגיה, ועוד ועוד. כל אלה מועברים באמצעים שונים תוך שימוש בשלל מתודות מחקריות החל מניתוח טקסטים, המשך בסיורים בשטח וכלה בבדיקות מעבדה שונות ומשונות.

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה היא מובילה בתחומה הן במחקר הן בהוראה; באיכות הקורסים, מבחר הקורסים, והרמה המדעית של חברי הסגל המתבטאת בספרים ומאמרים רבים ובמספר מענקי מחקר יוקרתיים. המחלקה זכתה בציון טוב מאד מועדת הבדיקה הבינלאומית מטעם המועצה להשכלה גבוהה בתחום הארכיאולוגיה. בהזדמנויות שונות המחלקה זכתה בציון לשבח אוניברסיטאי על איכות ההוראה. מדי שנה מרצנו נבחרים למרצים מצטיינים.

אך יותר מכל אנו מתגאים באווירה הייחודית השוררת במחלקה. תלמידי המחלקה מגלים, אם טרם ידעו זאת קודם, כי תחביב הוא לא רק מקצוע, הוא גם מדע. בשיעורים, בהפסקות, בסיורים ובחפירות, החיוך על הפנים, וגלגלי המח פועלים ללא הרף. בין העיר המודרנית לכפר הקדום; בין דיוקן החשמונאים לזהות החלוצים; למן גילוי האש על ידי קדמונינו ז"ל ועד לנשים פורצות דרך בעיר ובקיבוץ, נמתחים קווים מחברים ונחשפים סודות הטמונים בשבילים ובספרים ומתעוררים לחיים. האדם, החי והצומח, הטבע, הנוף וההיסטוריה מאחדים את תלמידינו מכל קצוות הארץ ללימוד שהוא גם חוויה. מרצי המחלקה ותלמידיה מונעים מכוחה של התפיסה כי לידע ולמצוינות מחקרית יש ערך מוסף מחנך ומקרב לבבות. הבוגרים שלנו לומדים להעריך את המטען האנושי, התרבותי, הכלכלי והרוחני של ארץ-ישראל בעבר ובהווה, בד בבד עם הבנת מורכבותו. הכרה מעמיקה של העבר הרחוק והקרוב מביאה עמה מבט לעתיד, בבחינת לאן מועדות פנינו כאנשים פרטיים וכחלקים מהחברה הישראלית המגוונת. הלימודים במחלקתנו מכשירים את דור העתיד של מנחילי ידע הארץ ותודעתה לציבור הישראלי ולדורות הבאים: בבתי ספר, בבתי ספר שדה, באתרי תיירות ובמוזיאונים, בהדרכות סיורים לישראלים ולתיירים. בוגרינו משתלבים בצמרת העשייה הציבורית במוסדות ציבור, בניהול אתרי מורשת ובשירות המדינה. מספר התלמידים

במחלקתנו הולך ועולה בכל התארים, ואנו מחויבים לשמירת הרמה הלימודית והערכית הגבוהה.

הידיעון שלפניכם מציג חלק מהעשייה המחקרית של מחלקתנו בשנתיים האחרונות. העשייה ניכרת ביו היתר בספרים, כנסים, וחפירות ארכיאולוגיות. בשל קוצר היריעה נזכר כאן רק מדגם מייצג. בידיעון מצוי גם ביטוי לסיורים המחלקתיים (הקמפוסים) הייחודיים שלנו. צר המקום מלהכיל את למעלה מששים הסיורים הלימודיים לכל רחבי הארץ הנערכים מידי שנה בהדרכת סגל המרצים והמהווים חלק בלתי נפרד מתכנית הלימודים במחלקה.

אך את רוח המחלקה הייחודית, המאפיינת את השיעורים והסיורים; את החברות והרעות שגם הם תוצרי המחלקה, ומה שבא בעקבותיהן... קשה להעביר במילים כתובות. בואו וחוו בעצמכם.

שלכם

פרופ׳ בועז זיסו

ראש המחלקה היוצא ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה

דבר העורכים

אנו שמחים להציג בפניכם את הידיעון השני של המחלקה ללימודי א״י וארכיאולוגיה.

המחלקה שלנו עשירה ומגוונת, והלימודים בה מאז ומתמיד הם חוויה - הן ברמה האינטלקטואלית והן ברמה הבין-אישית.

השתדלנו להעביר את האווירה התוססת בכיתה, בחפירה ובמעבדה, וכמובן גם בסיורים הרבים והמגוונים הנערכים במחלקה. הידיעון מייצג את העושר המחקרי והאנושי המייחד את המחלקה שלנו. כמו-כן, תוכלו למצוא כאן טעימות מהמחקרים פורצי הדרך שנערכים על-ידי החוקרים ותלמידי המחקר במחלקה.

אנחנו מודים לכל חברי הסגל והתלמידים בעבר ובהווה שתרמו לידיעון בכתיבה ובצילום. תודה גם למזכירות המחלקה המסורות - תמר מגן וטלי שלוסברג - שכתמיד נעים לפנות אליהן ולקבל את הסיוע הנדרש. לא פלא שהמחלקה מפורסמת, בזכותן, במסורת רבת שנים של שירות ויחס אדיב לסטודנטים.

שלכם בברכה, **פרופ׳ אהוד ויס, ד״ר ענת שנקמן**

בחינת טכניקות ייצור מכתשים מהתרבות הנטופית

הדר אחיטוב

המחקר שלי, בהנחיית פרופ׳ אהוד ויס וד״ר נירה אלפרסון-אפיל, מתמקד בייצור כלים לכתישה ולעיבוד חומרי גלם שיוצרו כבר 12,000-15,000 שנים לפני זמננו.

כלי הכתישה מופיעים לראשונה בפליאולית העליון ומלמדים על התמודדות עם גושי הבזלת והגיר לצורך פיסולם לכלים לשימוש חוזר ואינטנסיבי. ככל הנראה שימשו הכלים לראשונה לכתישת מינרלים לצביעה. לקראת סוף האפיפליאולית/תחילת הניאולית בלבנט כלים אלו הופכים נפוצים וייעודם העיקרי משתנה מעבר מכלים לכתישת מינרלים - לכלים לעיבוד חומרי גלם למאכל, כגון השעורה והחיטה (הפרדת המוצים והגלומות וקבלת גרגרים המתאימים לשחיקה לקמח).

ערב המהפכה החקלאית, הכלים נמצאים במרבית האתרים ובתוך בתי המגורים כחלק מהמכלול הפונקציונלי לקיום חיי היום יום. כך עולה מהממצא הארכיאולוגי. השימוש בהם לכתישה אינו השימוש היחידי. בני התרבות הנטופית נהגו להשתמש בכלים גם כחפצי פולחן וכמנחות קבורה לקרוביהם.

עד עתה במחקר היה קיים מחסור בידע אודות הפקת כלי הכתישה בתקופה בה אין כלל שימוש בכלי הברונזה והברזל. על אף שהוצעו מספר דרכים להפקה, אף לא אחת מהן התקבלה באופן רשמי כשיטה בה השתמשו הנטופים לייצור המכתשים.

על כן, בחרנו לבדוק טכניקות שונות לייצור הכלים על מנת לקבוע מי מביניהן היא היעילה ביותר לקבלת תוצר סופי בדמות מכתש הזהה בתכונותיו ככל הניתן למכתשים הנטופיים.

לשם כן ביצעתי מספר ניסויים בהם השתמשתי הן בקידוח (שימוש במקדחי צור), והן בהכאה (גרזני צור וגרזני בזלת) ככלים אפשריים להפקת המכתשים, זאת משום שחומרי גלם אלו היו זמינים כחומרי גלם בסביבה האפיליאוליתית.

באמצעות הניסויים הצלחתי להצביע על הטכניקה היעילה ביותר לייצור המכתשים והיא שימוש במקבות בזלת מחודדות. טכניקה זו מאפשרת לעצב את המכתש בתוכו ומחוצה לו. ראינו שיש דמיון בין המכלול הנטופי ובין תוצרי הניסוי. הדמיון מתבטא בשני אופנים: גם במכתש שנוצר, וגם בכלי - במקבת - שבעזרתה יצרנו את המכתש.

על-פי תוצאות הניסויים נראה ששיטה זו שימשה לייצור כלי הכתישה, והנטופים התמודדו לראשונה בהצלחה עם חומר גלם קשה וחזק זה (בזלת - mohs scale: 7).

פרוייקט חפירות תל צפית/גת (gath.wordpress.com)

פרופ׳ אהרן מאיר

2016 היתה השנה ה-21 של פרוייקט החפירות הארכיאולוגיות בתל צפית/גת. האתר, הממוקם בצפון פלשת, על גדת נחל האלה, היה מיושב מהתק׳ הפרהיסטוריות ועד העידן המודרני. בתקופת הברונזה והברזל (בערך 3000 עד 600 לפנה״ס), העיר החשובה גת התקיימה במקום, עם שרידים מרשימים של התרבות הכנענית, פלישתית ויהודאית. בתק׳ הברזל א ובי (1200 עד 800), כאן היה ממוקם גת פלשתים המקראית, אחת מ-5 ערי סרני הפלשתים, וביתם של גולית ואכיש לפי המקרא. מזה כעשרים שנה אנו חופרים באתר, עם ממצאים מרשימים מכל התקופות. בעונות האחרונות, ובמיוחד בשנה האחרונה, גילינו שרידים של העיר התחתית של גת פלשתים, עם ביצורים ושער, מקדש, נפחיית מתכת, ועוד ממצאים. תגליות אלו מראות את המעמד האיתן של גת פלישתים בתק׳ הברזל א וב׳, עד לחורבנה בידי חזאל, מלך ארם (סביב 830 לפנה״ס), כפי שמוזכר במלכים ב׳, יב: 18.

סוג ממצא נוסף ומאד מעניין נתגלה בשכבות של תק׳ הברונזה הקדומה ג (סביב 2500 לפנה״ס). בשכונת מגורים של תקופה זו, מתחת רצפות הבתים, נתגלו כמה קבורות של חמורים. קבורות אלו ככל הנראה שמשו סוג של פולחן, שאולי קשור ליסוד הבתים. במחקר איזוטופי של אחד החמורים הללו, הסתבר שהחמור יובא ממצרים.

ה"שומרונים" שהקדימו את זמנם

ד"ר שון זליג אסטר

מקובל לחשוב שממלכת ישראל בתקופת המקרא פגשה את מעצמת אשור האדירה באמצע המאה ה-8 לפסה"נ, כְּדוֹר אחד לפני שהיא נכבשה על ידי אשור. עבודה סמינריונית של גב' לאה כהן, ממנה התפתח מאמר שפרסם שון-זליג אסטר בכתב העת ORIENTALIA , הראתה ששגרירים של ממלכת ישראל ביקרו באשור כבר בימי המלך ירבעם בן-יואש, בתחילת המאה ה-8. אותו מלך שלט על שטחים נרחבים, לפי המסופר במלכים ב יד פסׂ כה. התעודות האשוריות, שהיו ידועות שנים רבות, מונות "שומרונים" בין מקבלי הקצבות יין בבירות האשוריות בתקופה המקבילה לימי ירבעם בן-יואש. מי היו השומרונים האלה, ומדוע קבלו יין? מבדיקה של התעודות מתברר שההקצבות ניתנו סמוך לתחילת חודש ניסן, בו התקיים המפגש השנתי של שגרירי כל המדינות הכפופות לאשור, ובו הביאו שגרירים אלה לאשור את מנחות מדינותיהם. אם כן, מתברר שאותם "שומרונים" לא היו אלא שגרירים ממלכת ישראל, שבאו להביא מנחה שנתית. מבחינת ממלכת ירבעם, היה תשלום המנחה מחיר ששווה לשלם אותו כדי לקבל "הסכמה בשתיקה" של אשור לשליטה ישראלית בדרום ארם. לשיתוף הפעולה של הממלכה הישראלית עם אשור עוד בימי ירבעם בן-יואש השלכות מעניינות על פרשנות הנבואות בעמוס ובהושע המטיחים ביקורת בשליטי ממלכת ישראל שהתעלמו ממצוקותיהם של תושבי הממלכה. האם מלכים אלה, עוד בימי ירבעם בן-יואש, חיזקו את מעמדם כמלכים באמצעות תשלום מנחה לאשור? והאם הביקורת של הנביאים קשורה להוצאת אוצרות הממלכה בתשלום מנחות לאשור על מנת לבצר את מעמדם?

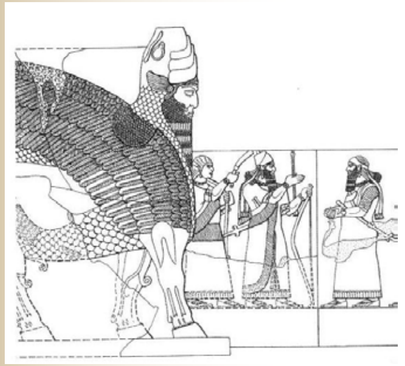

המלך המקבל את המתנות

תמונה מהארמון האשורי בכלח אליו הגיעו השליחים השומרונים נושאים מתנות. את הסצנות האלה הראו לשליחים כדי לעודד אותם לחקות את הפעילות שהם רואים.

"טרק" לנגב המקראי

ד"ר שון זליג אסטר

ראשון, שני, שלישי. אלה היו כנראה כינויים של יחידות צבאיות של ממלכת יהודה שפעלו בנגב, בסוף תקופת בית ראשון. על היחידות האלה, ועל הפעילות של אזרחים מיהודה וסוחריה אנו למדים מן הכתובות שנמצאו בחורבת עוזה. עוזה היא מצודה מרשימה על מצוק מעל נחל קינה בנגב המזרחי, כמה קילומטרים מדרום לתל ערד, על הדרך המובילה לאיזור דרום ים המלח, ומשם לאדום ולמואב. בסיור מיוחד שהתקיים בסמסטר א, תלמידי המחלקה ביקרו בשרידי מצודה מרשימה זו, וערכו "טרק" ממנה למצודת הבת שלה בחורבת רדום. רדום שולטת על הנחל בנקודה הצרה ביותר שלה, ובנתה ככל הנראה כדי למנוע מסוחרים או מפולשים לעבור בדרך הנחל בלי שחיילי המצודה בעוזה יֵדעו על כך. הדרך רצופה בנופי בראשית מרהיבים, במורדות תלולים ביותר, ובשיירות של גמלים הצועדים על רכס ההר כאילו לא עברו יותר מאלפיים שנה מאז שהוקמו המצודות בעוזה וברדום. לא צריך הרבה דמיון כדי לתאר את חיילי המצודה רצים לכיוון שיירת הגמלים, בדרישה למסות את הטובין שהיא נושאת למען הקופה הממלכתית של יהודה.

הסיור התקיים במסגרת הקורס "הנגב בתקופת המקרא" של שון-זליג אסטר, הבודק את צורות ההתיישבות הייחודיות בנגב בתקופת המקרא.

חפירות תל עיטון

פרופ׳ אבי פאוסט

אזור השפלה זוכה בשנים האחרונות לפריחה ארכאולוגית, ותלים רבים נחפרים מדי קיץ. אולם, אזור ההר – לבה של ממלכת יהודה – מוכר הרבה פחות. תל עיטון, שרבים מזהים אותו עם עגלון המקראית (יהושע י 36-34; יהושע יב 12; טו 39), הוא אחד התלים הגדולים במזרח השפלה, סמוך לעמק התלם המפריד בין השפלה הגבוהה להר חברון. אחת ממטרות החפירה באתר זה הייתה לזרות אור על האזור שבין השפלה להר, וללמוד על מהות הקשר בין שני האזורים לאורך ההיסטוריה: מה היה תפקידו של עמק התלם בכל תקופה ותקופה, והאם שימש גשר בין חבלי ארץ אלו או מחסום וגבול?

שכבת חורבן בחדר 101c

בתל עיטון התקיימו חפירות הצלה מצומצמות בשנות ה-70 למאה העשרים מטעם משלחת חפירות לכיש (ארבעה ריבועים בלבד). כמו כן, נחפרו למרגלות התל כמה קברים בחפירות הצלה בשלהי שנות ה-60. בגבעות שמסביב לתל אלפי קברים ממגוון תקופות, אך אלו נשדדו במהלך השנים, וחפירות ההצלה נועדו לתעד מעט מבית קברות אדיר זה.

בקיץ 2006 החלה משלחת חפירות תל עיטון בפרויקט החפירה בתל ובסקר האזורים הצמודים אליו. לפני החפירה חולק התל ליחידות משנה, שנסקרו כל אחת בנפרד, ובהמשך בוצע במקום "סקר-חפירה" במטרה לקבל מושג ראשוני על תולדות ההתיישבות בתל ובאזוריו השונים, וכן כדי לעמוד על מהימנות הסקר וסקר-החפירה. מהסקר עולה כי התל נושב לראשונה בתקופת הברונזה הקדומה, והתקיים בו יישוב, לסירוגין, עד ראשית התקופה ההלניסטית.

עד כה חפרנו בשישה שטחי חפירה, אך באף אחד מהם לא הגענו עדיין לסלע האם. השרידים הקדומים שנחשפו עד כה בחפירה הם מתקופת הברונזה הקדומה, ואליהם הגענו רק בריבוע אחד. דומה כי בתקופת הברונזה הביניימית וכנראה גם בתקופת הברונזה התיכונה לא התקיים יישוב באתר, וזה התחדש רק בתקופת הברונזה המאוחרת. פיזור השרידים, המשתרעים גם מדרונות התל, ועוצמתם, מצביעים על כך שבמקום התקיימה אז עיר גדולה - ככל הנראה עיר גבול בין ערי המדינה שהתקיימו בלכיש ודביר או חברון.

בולה שנמצאה בתל

בניגוד למרבית אתרי השפלה שחרבו במעבר בין תקופת הברונזה המאוחרת לתקופת הברזל, הרי שהיישוב בתל עיטון המשיך להתקיים גם בתקופת הברזל 1, אם כי הוא הצטמצם בהיקפו. השרידים שהתגלו מלמדים על כך שהתושבים היו כנראה כנענים, וכי תל עיטון היה חלק ממובלעת כנענית שהתקיימה בין אזורי ההתיישבות הפלשתיים במישור החוף להתיישבות הישראלית באזור ההר.

למעלה: מבט אווירי על תל עיטון והסביבה
בתמונה התחתית: חפירה בשטח B

מעבר לשחזור ההיסטוריה של האתר עצמו והניסיון להבין היסטוריה זו בתוך ההקשר הרחב יותר, הרי שהמחקר בתל עיטון כולל בדיקה (בשיתוף עם גופים ואוניברסיטאות נוספים) של תהליכי היווצרות אתרים, של שיטות הבנייה הקדומות, אמצעי חישה מרחוק ותרומתם להבנת התכנון העירוני, ועוד. בין היתר הוביל הדבר לפיתוח שיטה חדשה של סקר ארכיאולוגי העושה שימוש בממצאים שמעלים חולדים מתוך האתר לפני השטח - שיטה שהובילה לזיהויה של העיר התחתית שהוזכרה לעיל, ועוד.

בתקופת הברזל 2 (תקופת המלוכה) הפך האתר לישראלי. התושבים איבדו את זהותם הנפרדת ונטמעו בהדרגה בממלכת יהודה. כבר במאה ה-10 גדל הישוב ביחס לקודמו, הוא בוצר ונבנו בו מבנים חדשים, אך השלב המוכר ביותר שהתגלה עד כה בתל הוא זה מן המאה ה-8 לפסה"נ. במקום התקיימה אז עיר גדולה ומבוצרת, שחרבה במסע מלחמה אשורי לקראת סוף המאה. החורבן העז חתם את השרידים באתרם, ולמעשה כמעט בכל מקום שבו אנו חופרים אפשר למצוא שרידים שמורים היטב מיישוב זה, ועדויות לקצו המר. כך למשל נחשף בראש התל מבנה מרשים מטיפוס הנקרא בית ארבעת המרחבים, ששטח קומת הקרקע שלו כ-235 מ"ר; בבנייתו אף נעשה שימוש באבני גזית. הממצאים מאפשרים לנו ללמוד על השימוש שנעשה בכל חדר וחדר במבנה. האגף הצפוני שימש כנראה לאחסון, ובאחד החדרים למשל התגלו כלי אגירה רבים על תכולתם: זיתים, ענבים, עדשים וכו'. חדר אחר באגף זה שימש כנראה לאיחסון תבואה, ואחר, בו התגלו יותר מ-30 קנקנים, שימש כנראה לאיחסון נוזלים. האגף הדרומי שימש למגורים, ובאחד החדרים התגלו גם סירי בישול רבים וכן נול אריגה. חדר אחר שימש כנראה לשהייה של אנשים שהוגדרו לא טהורים, והממצאים אף מלמדים על טקס הטהרה שהתקיים כאשר עזבו השוהים בו את החדר. בחצר עמדו, זה בצד זה, מספר נולים. הקומה השנייה שמשה למגורים ולמנהל, כפי שמעידות גם הבולות והטביעות שהתגלו בה. ראשי חיצים רבים שהתגלו בשכבת השריפה מלמדים על אופיו האלים של החורבן.

לאחר חורבן האתר ניסו כנראה כמה מהניצולים לשוב ולהיאחז בו, אך ניסיונם כשל, והתל ניטש למשך מאות שנים. עם זאת, בעקבות שיטת סקר חדשה שפותחה בחפירות זוהה במישור שמצפון-מערב לתל יישוב, ולמרות שהמחקר של אזור זה רק בראשיתו ברור כי במקום התקיים יישוב במאה ה-7 לפנה"ס - תקופה בה לא היה התל מיושב. במאה ה-4 לפסה"נ (שלהי התקופה הפרסית) נבנה על התל מבנה מבוצר וסביבו שרידים של כפר. איננו יכולים להעריך במדויק כמה זמן התקיים יישוב זה, אך נראה שעברו רק כמה דורות בטרם ניטש גם הוא בתקופה ההלניסטית הקדומה, והיישוב חדל להתקיים.

בתקופה הביזנטית ככל הנראה הוכשר התל לעיבוד חקלאי. נבנו בו טרסות, ששינו את מתארו וחתכו חלק מהשכבות הקדומות באזורים רבים.

פרופ׳ איל רגב

פירסם לאחרונה שני מאמרים שאת תמציתם נביא כאן:

"Early Christianity in Light of New Religious Movements" Numen 63 (2016): 483–510

המאמר מראה שהנוצרים הראשונים בברית החדשה מתאימים להגדרה המודרנית של New Religious Movement או בלשון העם Cult. הם היו תופעה חדשה לגמרי, ללא התבססות על מסורת, בעיקר של אמונה בישו וקבלת גויים לאמונה יהודית מעיקרה, והדבר המרכזי אצלם היה מסיוניות. בתוך כך, המאמר משווה אותם לסיינטולוגיה ותנועות דומות נוספות כמו הארי קרישנה, תוך עמידה על דמיון הן ברעיונות הדתיים והן בדפוסי הארגון. כל זאת בניגוד למאפיינים של כת, שהיא מתבדלת, תובענית בדרישותיה, ובעלת ארגון חזק.

"Washing, Repentance, and Atonement in Early Christian Baptism and Qumranic Purification Liturgies" Journal for the Study of the Jesus Movement in Its Jewish Setting (JJMJS) 3 (2016): 33–60

המאמר עומד על הניגוד בין טבילת יוחנן המטביל לטבילות בקומראן. אמנם שתיהן שימשו להשגת כפרה, אבל אצל יוחנן הטבילה הייתה טקס סמלי בלבד ולא היה בה שום היבט מעשי של היטהרות פיזית. בהמשך נבחנת תפיסת הטבילה בנצרות הקדומה בכתבי הברית החדשה: ישנה הבחנה בין כמה תפיסות שונות של טהרה. לעיתים חזרה בתשובה היא תנאי ולעיתים לא. לעיתים יש מטאפורה של היטהרות בטבילה הנוצרית הקדומה (למשל אצל פאולוס) אבל זו מטאפורה בלבד. הטבילה הנוצרית לא הייתה אקט של היטהרות, אלא השתמשה במים כסמל בלבד.

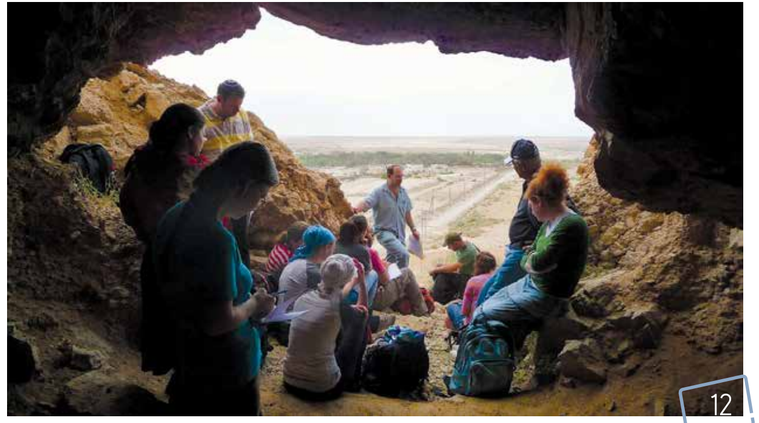

חיים ואיתן, סטודנטים במחלקה, חוקרים סדק במערת התאומים (צילום: פרופ׳ בועז זיסו)

עדויות אפשריות לפולחן פגאני בתקופה הרומית המאוחרת במערת התאומים שבהרי ירושלים

פרופ׳ בועז זיסו

מערת התאומים היא מערה קרסטית גדולה ועמוקה הנמצאת בגדה הצפונית של נחל המערה, בשוליים המערביים של הרי ירושלים. המערה היא חלק משמורת הטבע "נחל המערה". בשנת 2009 נסקרה המערה ומופתה מחדש במסגרת פרויקט סקר ארכיאולוגי רב שנתי המנוהל בידי צוות מטעם המחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן והמרכז לחקר מערות בראשותם של פרופ׳ בועז זיסו ופרופ׳ עמוס פרומקין ובתמיכת הקרן הלאומית למדע (ה-ISF). הסקר בעונה הראשונה התמקד באגף הפנימי, הקשה לגישה, בו נתגלה במפתיע ממצא עשיר מזמן מרד בר-כוכבא. הממצאים כללו שלושה מטמוני מטבעות כסף, זהב וברונזה, כלי נשק וחרס. אחד המטמונים הכיל 83 מטבעות כסף שטבע מינהל מרד בר-כוכבא. זהו מטמון מטבעות הכסף הגדול ביותר שטבעו המורדים שגילו אי פעם ארכיאולוגים.

המחקר הארכיאולוגי של המערה נמשך עד היום. בסקר בוצע מיפוי מפורט של סדקים טבעיים קשים לגישה המצויים בחלל המערה המרכזי, תוך התמקדות במערכת סדקים צרים בסביבת הפיר העמוק ובדיקות גיאולוגיות במחצבה קדומה המצויה במעמקי המערה. מתברר שמן המחצבה הוצאו גושים של בהט (אלבסטר), חומר אשר שימש בעת העתיקה להכנת חפצי יוקרה. עד לאחרונה היה מקובל להניח שחפצים עשויים בהט מיובאים ממצרים. הממצא הזה משנה את התמונה, ומלמד על מקור מקומי לחומר יוקרתי זה.

הממצא הקטן שנאסף מכל חלקי המערה כולל למעלה מ-100 נרות חרס תמימים ומטבעות, מן התקופה הרומית המאוחרת. הנרות הוטמנו בסדקים קשים לגישה במסגרת פולחן בעל אופי אלילי, ששיאו היה במאות 3-4 לסה״נ.

מטמון מטבעות כסף, זהב וברונזה שהוטמן במערה בסוף מרד בר-כוכבא (צילום: פרופ׳ בועז זיסו)

מקבץ נרות חרס מן המאות 3-4 לסה״נ, שהוטמנו בסדקים חבויים במערת התאומים (צילום: פרופ׳ בועז זיסו)

ממלכת ירושלים הצלבנית: מוקד ימי-בינייני של מעברי ידע בין תרבויות

ד״ר יונתן רובין

הצלבנים לא ידועים לציבור כמי שהירבו לעסוק בפיתוחו של ידע או בלמדנות. הם מזוהים יותר, כמובן, עם לוחמה ושפיכות דמים. יחד עם זאת, חשוב לזכור שעצם נוכחותם של אנשים שמוצאם באירופה הלטינית במהלכן של קרוב ל-200 שנים במזרח הים התיכון הקנתה להם אפשרות לא רגילה להיחשף למרחבים ולתרבויות שהיו במידה רבה סגורים עבורם לאורך מאות שנים. בעבודתי אני מנסה לחשוף את האופנים שבהם אותם לטיניים (כלומר מי שנולדו באירופה המערבית והמרכזית או שאבותיהם הגיעו ממנה) שחיו בארץ פיתחו, צברו והעבירו הלאה ידע במגוון תחומים. בין היתר, אותם לטיניים צברו ידע רב אודות ארץ הקודש, והתעניינו באופיין של הקבוצות הנוצריות השונות בהן נתקלו, על פי רוב בפעם הראשונה, עם הגעתם למקומות כמו עכו או ירושלים. חלקם גילה עניין רב באסלאם, ובשנת 1272 נתחבר בעכו חיבור לטיני שיטתי מאוד אודות דת זו, ובו קטעי קוראן בתרגום ללטינית כמו גם תיאור של התפילה המוסלמית. המחבר היה אח במסדר הדומיניקני והנמען לחיבור היה לא אחר מתאלדו וויסקונטי, איש דת איטלקי חשוב שבעת ששהה בעכו נמסר לו כי הוא נבחר לכהן כאפיפיור.

מפת עולם אילמת שאפשר שמקורה בעכו הצלבנית. דרום למעלה, הכתם הכחול הבולט מהמרכז ימינה הוא הים התיכון. המפה מצויה בכתב יד השמור היום באוקספורד.

אבל אופקיה של הפעילות הלמדנית בממלכת ירושלים היו רחבים הרבה יותר מכפי שמשתקף בעדויות אלה. הדבר מתבטא, בין היתר, בהתעניינות בטריטוריות גיאוגרפיות שמחוץ לארץ הקודש ובאוכלוסיות שחיו בהן. דוגמה לכך היא ההתעניינות הלטינית במצרים. לארץ רחבת ידיים וחשובה זו נודע מקום מרכזי בתולדותיהם של מסעי הצלב, ויותר מפעם אחת ניסו הלטיניים לכובשה מתוך מחשבה שהחזקתה תאפשר להם להבטיח שלטון יציב ומבוסס בארץ הקודש. אלא שנוכחותה של מצרים בתכניותיהם הצבאיות והמדיניות של הצלבנים תושבי הארץ הביאה גם לסקרנות רבה אודות הגיאוגרפיה שלה וכך אנחנו מוצאים עדויות לעיסוק לטיני משמעותי בנושאים כמו מקורות הנילוס ומחזור השטפונות שלו, וגם סוגי האוכלוסיה החיים בארץ זו.

דוגמה מובהקת אף יותר לרוחב הידע שהתנקז לתחומיה של הממלכה הצלבנית הקטנה קשורה לעולם המונגולי. מאחר שעכו הייתה במאה ה-13 שער כניסה מרכזי מאירופה לאסיה, הרי שכמה וכמה מהנוסעים האירופאים הראשונים למרחב האסייתי, ובהם מרקו פולו המפורסם, עברו בה בדרכם מזרחה או מערבה.

כך קרה שבעיר הצטברו ידיעות ראשוניות אודות איזורים עצומים ותרבויות חשובות. דמות מרכזית בהקשר זה הוא ווּיליאם מרוברוק, איש פלנדריה, אשר הגיע לאיזורנו במהלכו של מסע הצלב ה-7. בתחילת שנת 1253 הוא יצא מעכו בדרכו מזרחה כשמטרתו היא להגיע לחצר המונגולית. לאחר מסעות נרחבים במרחב המונגולי הוא הגיע בחזרה לקפריסין בקיץ 1255, כשבכוונתו להפליג משם לפריז בכדי לדווח למלך לואי ה-9 על שראה. אלא שבדרכו פגש ווּיליאם בכביר במסדר הפרנציסקני שלשורותיו הוא השתייך, והאחרון פקד עליו לחזור לעכו וללמד בבית המסדר שהתקיים בה אז. במהלך התקופה בה לימד בעיר, כתב ווּיליאם חיבור אודות מסעותיו ובו נחשף המידע החדש שהוא אסף בדרכו. אם לציין רק שני חידושים שלו, ווּיליאם הוא האירופי הראשון שתיאר את הבודהיזם ואת הכתב הסיני. את הידע הזה, יש להניח, הוא הקנה לא רק לתלמידיו בבית הספר הפרנציסקני בעכו, אלא גם למתעניינים אחרים ובהם סוחרים, מיסיונרים, אנשי צבא ואולי גם 'סתם' הרפתקנים. כמה שנים מאוחר יותר, דייויד מאשבי, אח דומיניקני ממוצא אנגלי נשלח מעכו על ידי ראשי הממלכה הצלבנית לשליטים המונגולים. הוא שהה אצלם שנים ארוכות וליווה את הצבא המונגולי במסעות מלחמה. כמו ווּיליאם, גם הוא היה פעיל לאחר מכן, במהלך כמה שנים, בעכו, ויש להניח שגם הוא תרם להפצתו של ידע אודות המונגולים בקרב הלטינים בארץ וגם להגעתו של מידע כזה לאירופה. למרבה הצער, הטקסט שדייויד חיבר לא הגיע לידינו.

מיניאטורה מתוך כתב יד של חיבורו של ווּיליאם מרוברוק, היום בקיימברידג'

הידע אודות מצרים, או אודות אסיה ותרבויותיה, הם רק דוגמאות לתחומים שבהם עסקו לטינים תושבי הארץ במהלך התקופה הצלבנית. עיון מעמיק במקורות שנותרו לנו מהממלכה מאפשר להתחקות אחר תהליכים מרתקים של מעברי ידע בין מרחבים וקבוצות בתקופה הזו, מעברים שבהם הארץ היוותה ציר מרכזי. העיסוק בנושאים אלה תופס מקום מרכזי במחקר שלי וכן בקורסים שאני מלמד.

גרפיטי בבית הסנהדרין, הייתכן?

רעות אשכנזי יהודאי

בשנות ה-30 של המאה הקודמת גילה אלכסנדר זייד, תוך שיטוט אקראי, פירצה המובילה אל תוך מערות שייח' אבריק הסמוכות לעמק יזרעאל. מערות אלו תהפוכנה בעתיד להיות המערות הראשונות שנחפרו באתר ותועדו להיות מערות מספר 1 עד 4 (ששמן החדש כיום מערות המנורה). גילוי זה הפך להיות מאורע היסטורי. זייד הזעיק את יצחק בן צבי ובנימין מזר שהחלו בחפירות ארכיאולוגיות אשר הובילו לחשיפתה של בית-שערים, אתר יהודי מתקופת בית שני, המשנה והתלמוד כאשר שיא פריחתו היה בין המאה השנייה עד הרביעית לספירה.

הממצאים הארכיאולוגים שנמצאו באתר כוללים בין היתר את שרידי העיירה היהודית ובה בית בד, בית כנסת, מבנה ציבור נוסף - אולי בית מדרש ונקרופוליס עם מכלול גדול של כ-30 מערכות קבורה. מערכות הקבורה של בית שערים מרשימות ביותר ומבקרים רבים פוקדים את הגן הלאומי בית שערים ובאים להתפעל מיופיין. ההכרה הבין-לאומית לחשיבותן של המערות שבגן הלאומי ניתנה כאשר ב-5 ליולי 2015 הוכרז הנקרופוליס של בית שערים כאתר מורשת עולמית של אונסק"ו.

יוצאת דופן היא מערכת מספר 9 אשר אינה פתוחה לציבור הרחב והיא אוצרת בתוכה אוצר בלום. מערכת 9 הינה מערה גדולה המורכבת מאולם מוארך אשר בקצהו יש התרחבות אל שלושה חדרים נוספים. פתח המערה מקורה בתקרת בטון, זכר לימים בהם חברי ה"הגנה" התאמנו ופעלו במקום. על קירותיה פרושות עשרות כתובות גרפיטי בעברית, ערבית ושפות נוספות. עושרן של הכתובות לא מותיר ספק - ביקורי עוברים ושבים במערה היו לדבר מוכר ותדיר. הכתובות כולן נחקקו או נכתבו על דפנות המערה במהלך המאה ה-20.

המושג "גרפיטי" קשור בדמיוננו בתמונות של כתובות ענק המרוססות בצבעים זועקים ברחבי חוצות. כתובות צבעוניות אלו (ובפעמים רבות גם מחאתיות) הן תופעה חדשה יחסית המיוחסת לכנופיות בארצות הברית. אך למעשה, עוד משחר ההיסטוריה, כתובות גרפיטי נפוצו בעולם. את ציורי המערות שנמצאו בצפון ספרד ומתוארכים לתקופה הפליאוליתית, ניתן אולי לזהות כתחילתה של תופעה שהמשיכה והתעצמה עם חלוף הזמן. ברחבי הארץ, כתובות גרפיטי עתיקות נמצאו במקומות קדושים כמו הכותל וכנסיית הקבר, ובעת החדשה אנו מכירים כתובות של לוחמים וחיילים דוגמת ברוך ג'מילי, לוחם הפלמ"ח שחקק את שמו על מבנה בואכה שער הגיא.

נער (לא מזוהה) בפתח מערות בית שערים, 1937 (מתוך ארכיון התמונות של יד בן צבי)

הופעתן הנשנית של כתובות הגרפיטי במערכת הקבורה מס' 9 בבית שערים, מציפה סוגיות ושאלות רבות. כך למשל, סוגיית ראשוניות גילוי המערות. במערה נמצאו כתובות המוקדמות לשנה בה גילה זייד את המערות, אם כך - מה הייתה מהות המקום לפני הגילוי המוצהר? האם עוד לפני זייד הייתה בנמצא השערה לזיהוי כלשהו לאתר והיא זו שמשכה מבקרים אליו? או שמא מטרות הביקור במקום היו אקראיות בלבד?

סוגיה עיקרית נוספת היא סוגיית זהותם של הכותבים - האם ניתן למתוח חוט מקשר בין זהותם של מרבית המבקרים במקום ובכך להבין את מקומה של בית שערים בקרב הציבור במאה שעברה? האם העובדה שמרביתן של הכתובות מיוחסות לחניכי תנועות נוער ולתלמידי מוסדות חינוך, מלמדת על כך שלמקום היה תפקיד בעיצוב חינוכו של דור הצבר הצעיר?

סוגיות מרתקות כאלה ונוספות יידונו במחקר שראשיתו בימים אלה ממש. אפיון כתובות הגרפיטי והתחקות אחר כותביהם הם השלב הראשון לבסיסו של מחקר מאלף וראשון מסוגו.

חברי ההגנה מתאמנים בנשק במערות בית שערים

תודתי נתונה למחלקה המשפחתית והמיוחדת המסייעת בכל הנצרך, למרצי המחלקה שמעוררים את הרצון ללמוד ולחקור.

תודה מיוחדת לפרופ' לילך רוזנברג פרידמן על הליווי הצמוד, ההכוונה והתמיכה.

תודה לרשות הטבע והגנים ובמיוחד לד"ר יוסי בורדוביץ ראש תחום מורשת ברשות הטבע והגנים ולגברת רויטל וייס מנהלת הגן הלאומי בית שערים על החשיפה והסיוע.

עולים בסרטי התרמה

ד"ר אבי פיקאר

בימים אלו אני שוקד על כתיבת מאמר שמנתח את סרטי ההסברה שהופקו לצורכי גיוס תרומות בשנות ה-50, ועסקו בקליטת העולים מצפון אפריקה. באותם שנים התקיים גל עלייה נרחב מטוניסיה וממרוקו. מדינת ישראל שינתה את שיטת הקליטה מקליטה במעברות ומגורים זמניים, לקליטה במושבים. קליטה זו, שהייתה יקרה יותר ואיטית יותר דרשה משאבים רבים ואחד ממקורות גיוס התקציב היה יהדות התפוצות. באסיפות שונות של מגייסי כספים הוקרנו סרטים שנוצרו לשם כך. סרטים אלו הציגו את מצבם הקשה של היהודים בצפון אפריקה ואת הצורך לסייע להם, ואת הטרנספורמציה והשינוי שעולים אלו עוברים בבואם לארץ. ניתוח תוכן של הסרטים הללו שופך אור על הצורה בה רצו להציג את העולים על מנת למקסם את איסוף התרומות. סרטים אלו, שהופקו בשנים 1955-1956, הועלו בחלקם לדף היוטיוב של ארכיון שפילברג, וכל אחד יכול לצפות בהם.

כמה מסקנות ראשונות שניתן להסיק בשלב זה:

העולים המזרחים הוצגו כמי שעברו, בעזרת תרומתו הנדיבה של הקורא או הצופה, מימי הבינים אל המאה ה-20.

על מנת ליצור הזדהות של הצופים עם תהליך הקליטה המתרחש בארץ, הוצג השינוי שעובר על העולים מצפון אפריקה (ועל יהודי ארצות האיסלם ככלל), כקבלה של ערכים שבהם החזיקו יהודי ארצות הברית: חופש, דמוקרטיה, שוויון לנשים וכו'. אולם הסוציאליזם, ערך די מרכזי של כל התנועות המיישבות, כמעט ולא הודגש.

כך למשל בסרט Nobody Runs Away מבקש אורח אמריקאי ממשפחה ישראלית שיסבירו לו מדוע העולים מצפון אפריקה מוכנים להגיע לישראל אם המצב הביטחוני כל כך קשה, הימים הם אחרי עסקת הנשק הצ'כית והמתח הבטחוני גאה. תשובתו של המארח הישראלי משלבת בתוכה ערכים אמריקאים וערכים ישראלים גם יחד: "עבור אדם שכל חייו קולל והושפל (דימוי סטריאוטופי של יהודי בגלות) מילים כמו חופש, דמוקרטיה, שוויון הם שאיפה גדולה. כאשר הוא מוצא שזה באמת קיים כאן בשבילו והוא מוכן להילחם על כך. המצרים בונים לא רחוק מכאן ראש גשר לקומוניזם. אנחנו ראש גשר לדמוקרטיה. אנחנו בישראל מייצאים תקוה.

בסרט "The Lachish Story" לא היה האב שותף, בהתחלה, לאף פעולה מפעולות הבית. הוא ליגלג על אישתו שעשתה אמבטיות לילדים וציפה שהיא תשרת אותו בכל. בסוף הסרט, לאחר שתוארה הטרנספורמציה שעברו העולים, האב עזר לאם להוציא תה ועוגיות לגינה. הוא לא רק הפך להיות חייכן ושבע רצון (בניגוד למרירות שאפיינה אותו בתחילת הסרט) אלא הוא הפך גם לשותף מלא בעבודות הבית.

סט נוסף של ערכים היו ערכים ציוניים קלאסיים: מעבר ממסחר ו'עסקי אויר' לעבודה יצרנית ובעיקר חקלאית, הליכה לצבא ושמירה על הביטחון ובאופן כללי המעבר מדמות היהודי גלותי לדמות הישראלי גאה.

ילדים, היסטוריה, חינוך, ארץ ישראל - מה צריך יותר מזה?
וגם כמה מילים אישיות

ד"ר תהילה הרץ

סיומו של תהליך הוא זמן מצוין להעלות זיכרונות והרהורים. תכננתי להתחיל מתיאור אינפורמטיבי של המחקר, אך מה שקופץ לי לראש שוב ושוב זו דווקא חוויית הלימוד במחלקה. אז למה לא? נתחיל מזה:

הגעתי למחלקה קצת במקרה, למעשה - בעיקר בגלל לילך, ששמעה יצא למרחוק כמנחה מקסימה, מאתגרת, תומכת ומנחה במלוא מובן המילה. האמת היא שלא התאכזבתי; מלילך כמובן אי אפשר להתאכזב, גם אם מאוד רוצים - אבל כוונתי היא שהתרשמתי לטובה גם מן המחלקה כולה. יש במחלקה הזו אווירה של כיף, של למידה אמיתית ופורייה, של גמישות מחשבתית, פתיחות וזרימה בין כל חלקי העבודה והחקר - בקיצור, חגיגה אמיתית של אקדמיה במיטבה (הנדירה למדי לצערנו). האכזבה היחידה שנותרה לי היא שלא ממש הרגשתי חלק מהמחלקה, בתור ירושלמית שאת רוב מחקרה ערכה בספרייה הלאומית ובארכיונים שונים. ניסיתי להגיע לסמינריון מחלקתי אחד, בשביל החוויה והחיבור לאווירת המחלקה, אבל זה לא היה מספיק 'זה'; כנראה הייתי צריכה להגיע לחפירות כדי להרגיש ממש חלק אינטגרלי ולא מבחוץ.

וכעת, למחקר: נראה לי שהתמזל מזלי לכתוב על נושא כה אנושי ומרגש, כמו הטיפול בילדים - ובעיקר באלה המצויים בשולי החברה, 'נוער בסיכון' שכאלה. העבודה הייתה מדהימה. חלק גדול מההנאה היו השיחות המזדמנות עם לילך, שבהן הרגשתי שלמדתי כה הרבה, הן מהבחינה המקצועית והן מהבחינה האישית.

מכיוון שאת תקציר המחקר שלי תוכלו לקרוא בעבודה, אסתפק כאן בחלק המעניין ביותר, בעיניי - תמונות - שכבר אמר מי שאמר שהן שוות כאלף מילים - ואוסיף להן רק כמה מילים והסברים:

יצירה זו, העשויה מקולאז' בדים, קיבלתי מיוסף שלחין (1924-2016), הבמאי, התסריטאי והיוצר, שהיה ילד עזוב בתל-אביב של שנות הארבעים. היצירה מתארת את מוצאי שבת העליז וההומה על יד קולנוע מוגרבי. את עצמו בחר שלחין לצייר בתחתית המדרגות, סבר פניו רציני, מוכר עיתונים לחוגגים. האם יש דרך טובה יותר להבין את תחושותיו של הילד שעזב את ביתו מחוסר ברירה, כאשר אביו אמר לו שעליו להסתדר בכוחות עצמו, ונאלץ לעבוד לפרנסתו בעוד ההמון חוגג? בהצבתו את עצמו בשולי התמונה תיאר את תחושתו באותם ימים, כחי בשולי החברה והתודעה הציבורית, כשהתמונה לכאורה יכולה הייתה להיות יפה ושלמה גם בלעדיו.

הכותל המערבי:
קדושה, ארכיאולוגיה ומיגדר ברחבת המריבה, 1967–2000

ד״ר קובי כהן-הטב

בכותל המערבי התחוללו שינויים דרמטיים לאחר מלחמת ששת הימים (1967), כאשר לראשונה בתולדותיו נמצאו הקיר המקודש והרחבה שלמרגלותיו בשליטה ובריבונות ישראלית. מאותו רגע נדרשו ראשי מדינת ישראל והגורמים השונים האוחזים במקום להתייחס לאתר זה באופן מעשי - לנהלו, לפתחו ולעצבו כאתר קדוש וכמקום היסטורי, יעד לביקורי ציבור הולך וגדל של מתפללים ומבקרים. המקום עמד בליבן של סערות דתיות, חברתיות ופוליטיות רבות והוא משקף במידה רבה את השינויים החלים בחברה הישראלית ובמערכת היחסים שלה עם יהדות התפוצות. בשנים האחרונות אני עוסק במכלול היבטים מחקריים הנוגעים למתרחש בכותל עד לשנת 2000, עת נקבע לראשונה כי תפילה לזרמים הלא-אורתודוקסיים ביהדות תתאפשר באזור חפירות הכותל (׳קשת רובינסון׳). מספר מחקרים כבר פורסמו על-ידי בנושא הכותל: הייצוגיות החזותית של הכותל למן שלהי העת החדשה ועד ימינו,[1] יחסי הגומלין שבין קדושת המקום ובין החפירות הארכיאולוגיות שהתקיימו בחפירות הכותל הדרומיות,[2] ובניית הרחבה הקיימת [3]; התיירות כגורם מודרני בהתפתחות הרחבה,[4] והתכניות האדריכליות לעיצובה של הרחבה.[5] נושאים נוספים הנמצאים במחקר עכשווי הם מעמד האישה ומקומן של התנועות הלא-אורתודוקסיות בכותל ומעמדה של המדינה בכותל והפיכתו לאייקון לאומי.

---

1 K. Cohen-Hattab & A. Kohn, 'The Nascent Nationalization of Holy Sites: Yishuv-Era Visual Representations of the Western Wall and Rachel's Tomb', The Jewish quarterly review, 107, 1(2017), pp. 66-89.

2 D. Bar & K. Cohen-Hattab, 'Can the Two Go Together? Archeology and Sanctity at the Western Wall and Surrounding Area, 1967-1977', Journal of Modern Jewish Studies (forthcoming)

3 K. Cohen-Hattab, 'Struggles at Holy Sites and Their Outcomes: The Evolution of the Western Wall Plaza in Jerusalem', Journal of Heritage Tourism, 5, 2 (2010), pp. 125-139.

4 ק. כהן-הטב, 'קדושה, לאומיות ותיירות: עיצוב רחבת הכותל המערבי בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים', אופקים בגיאוגרפיה, 75 (2010), עמ' 26-39.

5 K. Cohen-Hattab, 'Designing Holiness: Architectural Plans for the Design of the Western Wall Plaza after the Six Day War, 1967–1977', Israel Studies, 21, 3(2016), pp. 126-152.

גלויה זו, המציגה את תזמורת בית הספר לנערים עובדים (ועבריינים) בתל-אביב, חולקה כמזכרת לילדים בידי המורה יעקב צוק, שעבד בוורשה עם יאנוש קורצ׳אק בבית היתומים, ובארץ עבד כמורה לילדים עזובים ועבריינים. מצאתי שלושה עותקים של הגלויה. על גב כל אחת מהגלויות נכתבה הקדשה אישית של המורה לתלמיד, נוגעת ללב בניסיונה הכן להעצים את ביטחונו של הנער בעצמו וביכולותיו הייחודיות לו. למשל, לילד שהיה מהמתקשים והאיטיים ביותר במוסד (זאת ראיתי במסמכים שבארכיון החינוך בתל-אביב), כתב בהדגשה שהוא ״כל יכול בנגינה״. איזו הוראה מעוררת השראה!

תמונה זו, של ילדי המעון לנערים עובדים (ועבריינים) של דוד אידלסון, היא אחת האהובות עליי. יש בה משהו כה אותנטי, תוסס וחי, והיא עומדת בניגוד ניכר לתמונות הייצוגיות והמלאכותיות של תלמידים בני התקופה. האווירה הפרועה - אולי עליזה, אולי מתריסה - העולה מן התמונה, מהווה כהד לגישתו של אידלסון, שהעניקה את הבמה כולה לילדים ולעולם, גם אם הדבר בא על חשבון הניקיון והסדר, שבאותו הזמן זכו להערכה אף יותר מאשר בימינו. משהו בתמונה מעביר בעיניי יותר מכל את האותנטיות הייחודית בשיטתו החינוכית המיוחדת של אידלסון, שבתחומים רבים היה יכול להיחשב כחדשן אף כיום.

ולסיום, תמונה שהיא מעין קוריוז, משום שהיא מנציחה - מן הסתם שלא במתכוון - שגיאה, אותה סביר שהילד תיקן שניות ספורות לאחר שצולמה התמונה. ההנצחה הזו של השגיאה הילדותית והתמימה של הילד מנציחה עימה את קשייהם ושגיאותיהם היומיומיות של הילדים הללו, ובכך היא מזכירה את העיסוק של המחקר הזה בבני-אדם. זו נראית אולי נקודה מובנת מאליה, אבל כשעוסקים במסמכים ישנים קל לפעמים לשכוח זאת. ונראה לי שזה היה אחד הדברים המעניינים ביותר בתהליך המחקר - ללמוד להכיר את פיסת ההיסטוריה הזו בראש ובראשונה כפסיפס אנושי של שאיפות, חלומות, תקוות, חולשות, שגיאות וניסיונות - בדיוק כפי שהיסטוריה אנושית צריכה להיות.

טלית שכולה תכלת

פרופ׳ זהר עמר

מחקרנו בתחום ״תולדות הטבע״ עוסקים בין היתר בצבעים מן הטבע שבהם השתמשו קדמונינו בתעשיית הטקסטיל. במסגרת מחקרנו איתרנו את תולעת השני״ המקראית על עצי אלון מצוי בארץ ישראל ועסקנו בנסיונות לשחזר את צבע התכלת והארגמן הנזכרים במקורות הכתובים. אגב כך מקבלים רבים מפסוקי המקרא ומאמרי חז״ל משמעות ריאלית. לדוגמה בספרות חז״ל הוזכרה מספר פעמים ״טלית שכולה תכלת״. במיוחד מפורסם המדרש שמציב את ״טלית שכולה תכלת״ במוקד הפולמוס בין קורח ועדתו ובין משה רבינו - ״מהו שתהא פטורה מן הציצית ?״

הטלית היא למעשה הבגד העליון (Pallium) שנהגו בתקופה הרומית על גבי הלבוש התחתון שנקרא טוניקה (tunic) או ״חלוק״ בלשון חז״ל. הטלית הייתה עשויה מיריעה מלבנית שבה התעטפו מעל החלוק. טלית שצבועה כולה בתכלת אמיתית הייתה כנראה פריט לבוש אינו שכיח, אלא היה מסור לבני המלוכה ולאנשים אמידים ביותר. לכן אפוא בהקשר למדרש האמור לעיל מובן הביטוי ״עשיר כקורח״. אריגים גדולים הצבועים בתכלת שימשו לכיסוי כלי המשכן, וכן לצביעת חלק מבגדי הכהונה כמו ״מעיל האפוד״.

במסגרת צוות המחקר שלנו נעשה לראשונה ניסיון לצבוע אריג צמר גדול במיוחד (ולא רק ג׳זות צמר קטנות וציציות). מדובר בפרויקט צביעה מורכב הדורש כמות עצומה של צבע, ידע בהרכב סממני צביעה שונים ומינון היחסי ביניהם, ומיומנות לקבלת צביעה אחידה ואיכותית. הטלית שנצבעה הייתה עשויה צמר, במידות של 1.5x2מ׳ ובמשקל כארבע מאות גרם. לצורך הצביעה השתמשנו בכרבע ק״ג בלוטות צבע מיובשות של ארגמן קהה קוצים. חלזון זה גדל בחוף הארץ ישראלי ובאתרים אחדים אף נמצאו מצבעות עתיקות עם שרידי צבע מתקופת המקרא.

טלית שכולה תכלת: פרופ׳ זהר עמר מימין וד״ר דוד אילוז משמאל

אולם מאחר שבישראל כיום מיני הרכיכות הן מוגנות בחוק, חומר הצביעה הופק בחו״ל מכאלף חלזונות שנשלו מהים האדריאטי, ומשווקים לאכילה כחוק באיטליה. בסופו של תהליך הצביעה הצלחנו לצבוע את הטלית כולה באופן איכותי, בגוון אחיד של תכלת שמים. המחקר מאשש את הידיעות ההיסטוריות שבגדי ארגמן ותכלת היו פריטי לבוש יקרים ביותר שנועדו לבני המעמד הגבוה, ובשל הקושי להשיג כמות גדולה של חלזונות צביעתו הוגבלה למצבעות השלטוניות.

כיום המחקר מתמקד בעיקר בזיהוי הצבענים שנמצאו באריגים עתיקים שנמצאו בארץ ישראל.

מרכז מנרבה לקשרי א"י וארם בתק' המקרא (aramisrael.org)

מרכז מנרבה לקשרי א"י וארם בתק' המקרא הוא מרכז המשותף לאונ' בר-אילן ולאונ' לייפציג בגרמניה, בניהולם המשותף של פרופ' אהרן מאיר ופרופ' אנגליקה ברליונג. מטרת המרכז הוא לחקור את הקשרים בין תרבויות ישראל וארם לאורך התקופות. תחומי העניין כוללים: ארכיאולוגיה, היסטוריה, אפיגרפיה, דת קדומה, אנתרופולוגיה ותחומים קשורים נוספים. אמנם רוב העיסוק בתק' הקדומות (תק' המקרא) אך גם עוסקים בתק' מאוחרות - ואפילו עד ימינו. חברי המרכז כוללים חוקרים מאוניברסיטאות שונות בישראל, גרמניה וארצות אחרות.

המרכז מקיים כנסים, סדנאות ומפגשי חוקרים מסוגים שונים בישראל וגרמניה, ומהווה מוקד לשיתוף פעולה מחקרי, הן בין חוקרים בכירים ומוכרים, והן בין תלמידי מחקר בראשית דרכם. כמו כן, דרך המרכז יש מספר תלמידי דוקטורט שעוסקים במחקרים הקשורים לנושאי המרכז

המעבדה לבוטניקה ארכיאולוגית

פרופ' אהוד ויס

בוטניקה-ארכיאולוגית היא שדה מחקר בין-תחומי העוסק בזיהויים של שרידי צמחים ובעיבוד מידע זה לשם השגת תובנות חדשות על העבר. המחקר עוסק בתחומים מגוונים כמו: התפתחותם של מיני צמחים ושל חברות צמחים, הבנת ראשית החקלאות ומחקר צמחי המזון, שחזור הכלכלה, הסביבה, אורח-החיים והשונות התרבותית של קדמוננו. נכנסנו לאחרונה לשיתוף פעולה בתחום חדש ומרתק - דנ"א קדום - אשר מאפשר מיצוי וניתוח של דנ"א שנשמר בזרעים קדומים (שהשתמרו בעיקר ביובש). מטרתנו לקדם את נושא השחזור והטיפוח של זני תרבות שישמשו לשיפור גידולים חקלאיים.

במעבדה נחקרים ממצאים בוטניים ששרדו בזכות פיחום, תנאי יובש או תנאים אנאירוביים מתחת למים. הממצא מגיע מעשרות אתרים ארכאולוגיים בישראל מנהריה בצפון ועד תמנע בדרום, ומשלל תקופות פרהיסטוריות והיסטוריות. צוות המעבדה משתתף באופן פעיל בחפירות באתרים שונים, ובמיצוי החומר הבוטני מן החפירה בשיטות שיאפשרו את שימור הממצא הבוטני העדין וקבלת מידע נרחב אודותיו. במקרים אחרים מתקבל הממצא מחפירות הצלה של רשות העתיקות או כדגימות מתוך חפירות פעילות. במעבדה אוסף זרעים נרחב הכולל דוגמאות מכל מיני הצמחים בארץ ובסביבותיה. האוסף הוכר כאוסף לאומי על ידי הות"ת. המעבדה משמשת כמרכז עולמי להגדרת חומר בוטני מאזור ישראל וירדן ומהווה מוקד לשיתוף פעולה עם חוקרים מהארץ ומחו"ל.

המעבדה יושבת בקומת הקרקע בניין פיסיקה ישן (203) ואנו מזמינים אתכם לבקר בה ולהתרשם בעצמכם.

בוטניקה ארכיאולוגית בשדה

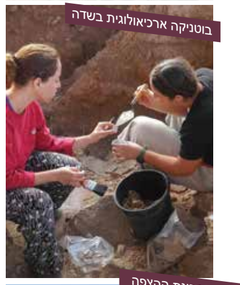
בוטניקה ארכיאולוגית בשדה

הפרדת זרעים מהסדימנט במכונת ההצפה

הזרעים לאחר הסינון

המכחול והפיצטה הרכה

הבינוקולר - ה"עיניים של המעבדה"

חברי המעבדה ליד צלף רמון (מהצמחים הנדירים בארץ, אנדמי למכתש רמון)

אורחים מחו"ל מבקרים במעבדה מדי פעם, בתמונה הקבוצה הצ'כית שביקרה השנה

נציגינו בכנס הבינ"ל לבוטניקה ארכיאולוגית בפריז

מטמון מטבעות משכבת החורבן מתקופת הדריאנוס בחורבת ואדי חמאם (צילום: ולדימיר נייחין). (התמונות מתפרסמות כאן באדיבותו של ד"ר עוזי ליבנר)

שרידי חורבן אלים מימי הקיסר הדריאנוס בחורבת ואדי חמאם בגליל

פרופ' דוד אדן-ביוביץ

שרידי חורבן מימי שלטונו של הדריאנוס/תקופת מרד בר כוכבא התגלו בחפירות ארכיאולוגיות באתרים רבים ביהודה, אבל לא באתרי הגליל–עד לזמן האחרון. בחפירות שניהל ד"ר עוזי ליבנר (שעשה מסלול ישיר לדוקטורט במחלקתנו, בהנחייתו של פרופ' דוד אדן-ביוביץ) מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בחורבת ואדי חמאם, שבמזרח הגליל התחתון, התגלתה שכבת שריפה עבה ועדויות אחרות לחורבן אלים בכל רחבי האתר. אירוע חורבן זה מתוארך על-פי מטבעות רבים, כולל שני מטמוני מטבעות, בין השנים 125 ו-135 (בערך) לסה"נ.

שרידי שכבת החורבן כללו כ-44 כלים, שניתן היה לרפאם. פרופ' דוד אדן-ביוביץ, יחד עם ד"ר מיכאל אזבנד (שכתב עבודות מוסמך ודוקטור בהנחייתו של פרופ' דוד אדן-ביוביץ) בדקו את הרכב היסודות הכימיים ו/או ההרכב המיקרוסקופי של 33 מבין הכלים השלמים האלה, כדי לברר מה מקורם של הכלים המצויים ביישוב בתקופה זו. המחקר נערך בתמיכת הקרן הלאומית למדע (ISF).

התוצאות הראו, שכל הכלים שנדגמו הגיעו מאחד משני אתרי ייצור גליליים: כלי הבישול נעשו בכפר חנניה, והכלים שלא שימשו לבישול, ברובם קנקנים, נעשו בשיחין, שליד ציפורי. אחידות זו במקור הכלים מראה, ששני מרכזי ייצור אלה היו הספקים העיקריים של כלי חרס ליישוב בעשורים השלישי/הרביעי של המאה השנייה. תקופה זו ידועה כ"דור אושא", בה פעלו בגליל חכמים, שאליהם מיוחסים אזכורים רבים בספרות חז"ל לכלי חרס יום-יומיים שהכירו. מחקר זה, שיפורסם בקרוב בדו"ח הסופי של חפירות חורבת ואדי חמאם, מספק אפוא נתונים חשובים לזיהוי כלי חרס מצויים המוזכרים במקורות אלה.

מכלול כלים שנמצא בשכבת החורבן (צילום: טל רוגובסקי)

פרופ' דוד אדן-ביוביץ

פרופ' דוד אדן-ביוביץ פורש לאחר כ-30 שנות מחקר והוראה במחלקה. הוא לימד אותנו איך להתבונן בחרסים ולהבין את הסיפור שהם מספרים לנו, והתווה דרך בשילוב המדעים בארכיאולוגיה.

תודה על שנים מרתקות ביחד.

"מקטון עד גדול" היבטים מגוונים במחקר של ארץ-ישראל
כנס חוקרים צעירים במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה

המחלקה קיימה כנס ייחודי בו הוצגו מחקרים של סטודנטים לתארים מתקדמים במחלקה. הכנס היווה הזדמנות למפגש בין המרצים לסטודנטים מהתארים השונים, והוא נתן במה למוקד חשוב מהחיים האקדמיים והמקצועיים של המחלקה שלנו - מחקר אינטרדיסציפלינארי.

בכנס היו חמישה מושבים שעסקו בנושאים הבאים: * שיטות מדע ושאלות בארכיאולוגיה * שינויים בזמן ובמרחב * תרבות חומרית וטכנולוגיות כמספרות היסטוריה * דמויות בהיסטוריה * בין טקסט למציאות

הכנס הסתיים בפאנל בנושא: "מחקר בין תחומי בחקר ארץ-ישראל "איך" ו"לאן"?

את הכנס ארגנו: יו פרומין, שירה אלבז-קיסוס ונעמה טייטלבאום-קריא.

וכבר קיימת יוזמה להניע כנס דומה נוסף בשנה הבאה!

פרופ' זהר עמר פרסם לאחרונה שפע ספרים:

שמונת השרצים, קרית אונו תשע"ו

ספר החילוקים בין בני תימן לבין בני הצפון, נוה צוף תשע"ז

החן שבאבן: אבני החושן ואבנים טובות בעולם הקדום, מכון הר ברכה תשע"ז

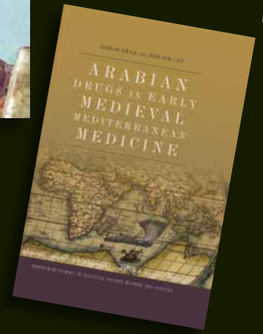

Zohar Amar and Efraim Lev, Arabian Drugs, in Early Medieval Mediterranean Medicine
Edinburgh University Press, 2017

פרופ' לילך רוזנברג-פרידמן

הפוליטיקה של הילודה ביישוב: יהדות, לאומיות ומודרניות

Birthrate Politics in Zion: Judaism, Nationalism and Modernity under the British Mandate (Indiana University Press, 2017)

ספר חדשני זה מאיר מזווית חדשה על האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי, תוך ניתוח סוגית הילודה שניצבה במוקד השיח הלאומי ביישוב בתקופה זו. יצירת רוב יהודי בא"י הייתה שאיפה ציונית מהמעלה הראשונה שתכליתה הייתה הגשמת המטרה של הקמת מדינה יהודית. בהתאם לכך נתפסה הילודה כצו לאומי. אולם על אף היות הילודה צו לאומי ודתי, לאורך התקופה הנדונה היישוב התאפיין בירידה מתמדת בשיעור הילודה, בעיקר בשל הפלות מלאכותיות שרווחו בו. תופעת ההפלות שהייתה במוקד המאבק הלאומי, הייתה תוצר של גורמים מגוונים: קשיים כלכליים, גורמים חברתיים, שינוי במעמד האשה, ההגירה והשלכותיה, תפיסות מודרניות של המשפחה, ואירועים היסטוריים דרמטיים ברמה עולמית ומקומית, בראשם השואה והשפעותיה.

סוגית הילודה ביישוב הייתה כרוכה בקונפליקטים שנבעו מהמפגש המורכב בין השקפות וערכים מגוונים וסותרים. החשיבות הרבה שהוקנתה לילודה הייתה תוצר ישיר של המטרה הציונית להקים מדינה יהודית והיא התעצמה בשל החרדה הדמוגרפית לנוכח שיעור הילודה הגבוה במיוחד בקרב החברה המוסלמית המקומית. אולם הציונות ביקשה גם לעצב חברה חדשה בעלת מאפיינים מודרניים אירופאיים, שבין היתר דגלו בדגם של משפחה קטנה; מצד אחד, הנהגת היישוב ביקשה לעודד את הילודה בקרב מגזרים מסוימים, מצד שני היא שאפה להגביל את הילודה במגזרים אחרים. חברה זו שביקשה לשלב לאומיות ומודרניות, התמודדה עם קונפליקטים חברתיים ואתניים, ועם יישום מורכב של שאיפות מנוגדות שכללו את הגשמת הרעיון הלאומי תוך התחשבות בצרכי הפרט.

בספר ניתוח מעמיק ומפורט של מגוון נושאים, בהם תפיסות ילודה, דפוסי ילודה ומניעתה, מאפייני השיח הציבורי על הילודה, גיבוש מדיניות לעידוד ילודה ולמלחמה בהפלות מלאכותיות והניסיונות ליישמה ועוד. לאורך פרקי הספר מוצגים קולות פרטיים וציבוריים; מגדריים, מגזריים, עדתיים ודתיים. הללו מצביעים על התגבשות היישוב לנוכח המפגש בין תפיסות מערביות לשאיפות לאומיות שהתפתחו על קרקע המציאות המקומית הייחודית; מעידים על השפעת השואה על אופיו של היישוב, על היבטים כלכליים וביטחוניים שאפיינו אותו, ועל שאלות חברתיות שהתעוררו חדשות לבקרים.

זהו המחקר המקיף הראשון העוסק בנושא הילודה בשנות המנדט, והוא מספק מבט מעמיק על חיי היומיום של משפחות יהודיות בתקופה זו. הוא בבחינת אספקלריה מתקנת לדיוקנו המוכר של היישוב, בהציעו כי חברה זו ניכרה בהטרוגניות, וכי הלאומיות שאפיינה אותו הייתה מוגבלת בכוחה ובהשפעתה. הספר אף מדגים כיצד מטרות פוליטיות אינן מושגות רק על ידי הסכמים מדיניים או בשדה הקרב, אלא גם באמצעות החוויה והעשייה של גברים ונשים בחיי היומיום.

ד"ר תמיר גורן

גאות ושפל: התפתחותה העירונית של יפו ומקומה בעימות היהודי-הערבי בארץ-ישראל 1917-1947, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2016, 456 עמ'.

בחינה ראשונית, מקיפה ומעמיקה אודות יפו בתקופת המנדט הבריטי. הספר מציג את יחסי היהודים והערבים אשר השפיעו על התפתחותה ועל גורלה של יפו, שהייתה מוקד עירוני חשוב ומשגשג בתקופת המנדט הבריטי, אך מאז מאורעות 1936 עברה מפריחה לדעיכה. הספר נשען על תשתית רחבה של מקורות ארכיוניים ועל מיגוון עשיר של תעודות הנחשפות בו לראשונה, והוא כולל גם תצלומים רבים המציגים תמונה מהימנה של חיי העיר ושל האירועים שפקדו אותה.

ד"ר תמיר גורן זכה בפרס יצחק בן-צבי בחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה לשנת תשע"ז, על ספר זה

פרופ' אהרון מאיר הוציא השנה 2 ספרים יחד עם כותבים נוספים

Lipschits, O., and Maeir, A. M., eds. The Shephelah during the Iron Age: Recent Archaeological Studies. Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2017

Berlejung, A., Maeir. A. M., and Schuele, A., eds. Wandering Arameans: Arameans Outside Syria - Textual and Archaeological Perspectives. Leipziger Altorientalische Studien 5. Wiesbaden: Harrassowitz 2017

פרופ' **איבון פרידמן** תפרסם בקרוב ספר שעוסק בקשר בין דת ושלום

Friedman, Y. Religion and Peace - Historical Aspects, Routledge 2018

הספר מציג עמדה שונה מזו הרווחת לגבי המקום המשמעותי של הדת ושל המלחמה בימי הביניים ובתחילת העת החדשה. הספר חושף את היחסים בין דת ושלום בנצרות, באיסלאם וביהדות - במישור האידיאלי ובמישור המעשי. מסתבר שהדתות יכולות להוות "סוכנות" של שלום.

ד"ר שון זליג אסטר

בצל האימפריה: תגובות לתעמולה אשורית בישעיה א-לט (באנגלית)

יראה אור בקרוב בהוצאת ה SOCIETY OF BIBLICAL LITERATURE

דביר רביב
סקר דרום השומרון 2014-2017

כמה מילים שדביר רביב כתב על הספר: 'סקר דרום השומרון' הוא סקר ארכיאולוגי שנערך במהלך שלוש השנים האחרונות על ידי דביר רביב מטעם המכון לארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן ובשיתוף אהרן טבגר מהחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת אריאל ואנשי יחידת קצין מטה לארכיאולוגיה ביהודה ושומרון. תחום הסקר משתרע באזור ההררי שבין ירושלים ושכם. מטרות הסקר הן יצירת בסיס נתונים רחב ומגוון (מעבר לנתונים קראמיים שאותם סיפקו הסקרים הקודמים) וכן תיעוד אתרים לנוכח שוד והרס עתיקות אינטנסיביים הפוקדים את האזור מזה שנים רבות. תוצאות הסקר משמשות כבסיס לכתיבת שתי עבודות דוקטורט העוסקות בתולדות דרום השומרון בתקופות הברזל, הפרסית ההלניסטית והרומית.

במסגרת הסקר נסקרו עד כה כ-180 אתרים ארכיאולוגיים (מתוך כ-250) במתודת סקר אתרים ברזולוציה גבוהה. בין אתרי הסקר נכללות עשרות מערות קרסטיות הפזורות ברחבי האזור. לכל אתר מוקדש זמן רב יחסית (יום בממוצע) דבר המאפשר בין השאר בדיקה שיטתית של חללים תת-קרקעיים. בדיקה מעין זו (אשר לא נערכה בידי סוקרים קודמים) הביאה לחשיפתן של עשרות מערכות מסתור, מקוואות טהרה, מערות קבורה ובמקרים רבים אף הניבה ממצאים המסייעים בתיארוך שלבי השימוש בהם. פעולות התיעוד כוללות יצירת תכניות לאתרים בעזרת **GPS**, מיפוי מתקנים וחללים תת-קרקעיים ושרטוטם של אחדים מהם וכן איסוף ממצאים.

תוצאות 'סקר דרום השומרון' מתווספות לנתוני הסקרים והחפירות שנערכו זה מכבר באזור. שילוב זה מאפשר לבחון מחדש תהליכים יישוביים ואירועים היסטוריים שפקדו את האזור לאורך התקופות השונות. דוגמה בולטת לכך הם נתוני הסקר המלמדים כי התקופה הרומית הקדומה הייתה תקופת השיא של ההתיישבות באזור זה בימי קדם ולא התקופה הביזנטית כמקובל. על מנת להגדיל את המידע המתקבל מן הסקר הנוכחי קטלוג הממצא נעשה תוך אבחנה לתקופות משנה (כדוגמת ברזל 2ג, הלניסטית קדומה ורומית תיכונה). אנו תקווה שמחקר זה יוביל בעקבותיו חפירות ארכיאולוגיות לפחות בחלק מן האתרים, וכך תוכל להתקבל תמונה שלמה יותר של תולדות האזור.

חוקרי המחלקה השתתפו גם בסדרה המופלאה "תוהו ובוהו"
ששודרה בערוץ הראשון (ושהפך בעצמו לארכיאולוגי בינתיים)

ברכות לד"ר איתן קליין על הזכיה בפרס ריקליס היוקרתי.

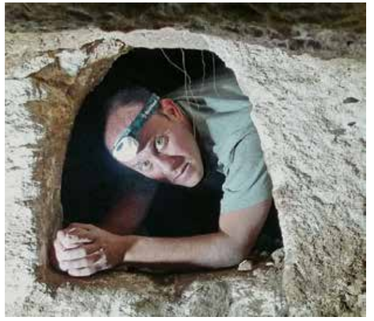

איתן קליין במערכת מסתור בחורבת חשם, בצפון שפלת יהודה (צילום: בועז זיסו)

הפרס מוענק לחוקרים מצטיינים בתחום היהדות והמשפטים, שסיימו דוקטורט לאחרונה.

איתן למד את שלושת תאריו במחלקה ללימודי ארץ-ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר-אילן, וכתב עבודות מוסמך ודוקטורט בהנחייתו של פרופ' בועז זיסו.

איתן משמש כיום כארכיאולוג וסגן מנהל היחידה למניעת שוד עתיקות ברשות העתיקות. לאחרונה סיים חפירה ב"מערת הגולגולות" בנחל צאלים, שם שימש כאחד ממנהלי המשלחת.

ברכות מקרב לב לפרופ' אבי פאוסט לקבלת פרס הרקטור לחדשנות מדעית תשע"ז

הפרס מוענק לפרופ' אברהם פאוסט על עשייתו המדעית הענפה ובמיוחד על מחקר מהפכני ופורץ דרך, המעניק לארכיאולוגים כלי פשוט ויעיל, העתיד לשכלל את הסקר הארכיאולוגי בשדה. המחקר - אחד מתוצרי פרוייקט החפירות והסקר של פרופ' פאוסט בתל עיטון - נערך יחד עם יאיר ספיר, ופורסם ב- Advances in Archaeological Practice (כתב עת של האגודה הארכיאולוגית האמריקאית, הבמה הטובה ביותר למחקרים מסוג זה).

המאמר מציג שיטת סקר ארכיאולוגי חדשה, המתבססת על בדיקת התכולה בתלוליות חולדים. השיטה מדוייקת יותר מסקר רגלי "רגיל", זולה ומהירה בהרבה מכל החלופות (דוגמת סקר חפירה, וכו'), וניתנת ליישום כמעט בכל העולם. המאמר מציג חלק מהתובנות של המחקר, כולל גילוי וזיהוי העיר התחתית בתל עיטון. עיר זו לא התגלתה בסקרים הקונבנציונליים; איתורה התאפשר תוך יישום השיטה החדשה. החפירה שבוצעה בעקבות הסקר אישרה את מה שנלמד מבדיקת תלוליות החולדים

ברכות פרופ' אסתי אשל זכתה השנה בסדנת מחקר מהקרן הלאומית למדע, תשע"ז

וכן בשנת תשע"ז עמדתי בראש קבוצה, יחד עם פרופ' מנחם קיסטר מהאוניברסיטה העברית, במכון ללימודים מתקדמים בנושא: "מבריאת העולם ועד מעמד הר סיני: בראשית ושמות בעת העתיקה, פרשנות יהודית, נוצרית ומוסלמית במגע".

או בלעז: From Creation to Sinai: Genesis and Exodus in Antiquity: Jewish, Christian, and Muslim Traditions in Interaction

ברכות פרופ' אהרון מאיר קיבל מענק מחקר לציוד מקרן MINERVA ע"ש 40,000 יורו

ברכות לפרופ' זהר עמר על קבלת הפרס היוקרתי ע"ש הרב קוק.

הפרס ניתן על ספרו "הצומח והחי במשנת הרמב"ם"

ביות השעורה החל בצפון הארץ

עדי ויינברגר, National Geographic

למרות ממדיה הקטנים והקושי להגיע אליה, היות שהיא שוכנת במצוק הדרומי של מצדה, הניבה מערת יורם שפע של ממצאים בוטניים בחפירה שנערכה בה בשנת 2009. בין זרעים ופירות מימי התקופה הכלקוליתית, ששרדו במשך 6,000 שנים, נמצאו גם גרגירים של שעורה תרבותית. "ברוב המקרים ממצאים בוטניים קדומים משתמרים כשהם שרופים ומפוחמים," אומר פרופ' אהוד ויס מאוניברסיטת בר אילן. "אך בתנאים של המערה והאקלים המדברי הקיצוני, הזרעים והפירות השתמרו היטב בזכות היובש." במחקר שהוביל ויס עם פרופ' ציון פחימה מאוניברסיטת חיפה וחוקרים ממוסדות אקדמיים רבים בארץ ובחו"ל רוצף הגנום של זרעי השעורה. לדברי ויס, במהלך השנים התפרק הדי־אן־אי למקטעים קצרים, והיה צורך לצרפם כמו רסיסים של כד ארכיאולוגי שנופץ. "קיבלנו רצף כמעט מלא של גנום השעורה מהמערה, שאפשר לנו להשוותו לרצפים קיימים של מיני שעורת בר ותרבות," אומר פחימה. החוקרים סבורים כי זהו הגנום העתיק ביותר של צמחים שרוצף עד כה. עוד עולה מן המחקר כי גנום השעורה מהמערה דומה במיוחד לשעורת התבור שצומחת בר בצפון בקעת הירדן ובאזור הגליל העליון, ממצא המעיד על כך שהאירוע המכונן של ביות השעורה לפני 10,000 שנים החל אצלנו, בצפון הארץ. כ־140 מינים נוספים של צמחי תרבות ובר נמצאו במערה, שיושבה לפרק זמן קצר. נמצאו שרידים של צמחי מזון, עשבים רעים ואף צמחי מדבר. "קשה להאמין שיושבי המערה עסקו בחקלאות בקרבת מקום," אומר ויס. לדבריו, נוכחותם של זרעי שעורה ועשבים שוטים במערה מצביעה על כך שייתכן שמקורות המזון הובאו אליה מדרום הר חברון. צמחי המדבר, לעומתם, מלמדים על המערכת האקולוגית שאפיינה את סביבת המערה.

שרידי זרעים בני אלפי שנים שנמצאו במערת יורם: בכיוון השעון משמאל: פשתה תרבותית (במבט צדי ועלי), שכרון מדברי, שעורה שעיר ונורית אסיה.

Science

אזכור של החפירה בתל-צאפי מופיע במאמר שהתפרסם בעיתון היוקרתי Science- ומתייחס לתוצאות מחקר אינטרדיסציפלינארי שטוען:

אין גזע טהור! הרוב המוחלט של האוכלוסיות בעולם עבר "מיש-מש" גנטי, וה-DNA האנושי עבר שינויים רבים במהלך הדורות.

חוקרים מתחומים שונים התכנסו לטובת פענוח שאלת הגזע. כאן נכנס לתמונה פרופ' אהרון מאיר שעוסק בחקר הפלישתים - אוכלוסייה שהגיעה לארץ, התיישבה כאן, ונעלמה כקבוצה. הבאנו כאן כמה משפטים מהמאמר.

By Ann Gibbons May 15, 2017

To find the Philistines' origins, researchers have studied artifacts and remains from ancient Philistine cities in Israel. The evidence, including isotopic analysis, shows that the Philistines were a motley crew of immigrants, possibly pirates, who hailed from many ports, bringing pigs from Europe and donkeys in caravans from Egypt. "The Philistines are an entangled culture from western Anatolia, Cyprus, Greece, the Balkans, you name it," says Maeir, who has directed excavations at the Philistine city of Gath for 2 decades.

קישור למאמר ב-Science: http://www.sciencemag.org/news/2017/05/theres-no-such-thing-pure-european-or-anyone-else

הארץ

הנשים שלחמו לצד הגברים בגוש עציון - ונשכחו

יותם ברגר

מאחורי סיפורי הגבורה בקרבות בגוש ב־48' עומדות עשרות נשים שלחמו לצד גברים. 22 מהן, ששילמו בחייהן, ובמשך שנים נותרו מחוץ לזיכרון הלאומי, זוכות עתה להכרה מחודשת 01.05.2017

בשעות הצהריים של ה־13 במאי 1948 הרימו אנשי כפר עציון דגל לבן מול הלגיון הירדני. הם לא ידעו שבתוך שעות תוכרז בתל אביב עצמאותה של מדינת ישראל. במשך שבועות הגנו על הכפר, ימים ארוכים היו קו מגן לירושלים. אך זמן לא רב לאחר שנכנעו, נחרץ גורלם האישי: הירדנים נכנסו ליישוב וטבחו ביושבי הקיבוץ. רובם לא חיו כדי לחגוג את יום העצמאות הראשון. ביניהם היו גם 22 נשים, רובן בשנות ה־20 לחייהן, שלחמו לצד הגברים, כשוות בין שווים. בעוד שסיפור הגבורה של כפר עציון נחרת היטב בזיכרון הלאומי, סיפורן של הנשים שנפלו במערכה על הכפר נדחק לשוליים.

הארץ

אמא שלי היתה תופעה מאוד מיוחדת", אמר ל"הארץ" יוסי רון, בנה של **ציפורה רוזנפלד**, שהיתה בין 22 הנשים שנהרגו בכפר. "היא היתה האמא היחידה שנלחמה". רון, תושב ההתנחלות אלקנה, היה תינוק בן יומו כשאביו יחיאל ואמו עמדו בחזית. "היא קיבלה סוג של צל"ש על זה שהיא זחלה לטפל בפצוע באמצע קרב", סיפר. "היא היתה חובשת בהכשרתה, וכתבה במכתבים לאחותה שהיא נעשתה קצת לא רגישה לדם. היא היתה ידועה כאמיצה, והיה לה חוש טבעי לכלי נשק".

רוזנפלד, ניצולת שואה ילידת פולין עלתה ארצה לאחר שהכירה במחנה עבודה נאצי את יחיאל, מי שלימים הפך לבעלה. כשפונו הילדים והאמהות מגוש עציון, בשל החשש להותיר ילדים יתומים משני ההורים, סירבה רוזנפלד להתפנות.

"הפינוי של האמהות והילדים החל ב־5 בינואר, כמה מהאמהות נשארו אבל אחרי פרק זמן, כולן החליטו להצטרף לילדים", סיפר רון. "הן הבינו שזה לא יהיה קצר ושהילדים צריכים אותן, אמא שלי היתה היחידה שנשארה. אני חושב שהיא גם לא הצטערה על זה עד אפריל 1948". לדבריו, "היא היתה שלמה לגמרי עם ההחלטה שלה, עד שכנראה נשברה כשהמטפלת כתבה לה שאני קורא לה 'אמא'. זה היה הרגע שהיא רצתה להצטרף אלי, זה מה שגרם לה להסס. אבל היא לא רצתה שייתפס כאילו היא בורחת מהקרבות".

רוזנפלד נותרה בחזית, ובחודש מאי נותר רון יתום משני הוריו. ההתעקשות שלה להיות לוחמת לא היתה חריגה, אומרת ד"ר לילך רוזנברג־פרידמן מהמחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר אילן. במחקר היסטורי שעשתה גילתה שנשות כפר עציון, לצד נשים מהחי"ש (חיל השדה של ארגון ההגנה) והפלמ"ח שהצטרפו אליהן בהגנה על הגוש, נשאו בעול הלחימה יחד עם גברים, באופן שווה. "נשים לא יצאו למשלטים בדרך כלל, אבל הן כן השתתפו בשמירה", הסבירה. "הן היו חובשות ועסקו בקשר". 20 מהנשים היו דתיות, אך זה לא מנע מהן להילחם עם הגברים. "השותפות בלחימה לא נבעה מרצון להידמות לגבר או מטעמים פמיניסטיים", מבהירה רוזנברג־פרידמן, "אבל היה עניין ליטול חלק שווה בעול בניין הלאום והמאבק הלאומי".

שבויות כפר עציון חוזרות מהשבי
http://rosetta.nli.org.il/delivery/DeliveryManagerServlet?dps_pid=IE2672879

נשות הגוש שחזרו מהשבי הירדני
http://web.nli.org.il/sites/NLI/Hebrew/digitallibrary/gallery/yearly_cycle/Memorial_Day/Pages/Etzion-Warriors.aspx

לבד מ־22 הנופלות, 75 מהנשים הלוחמות (מהקיבוץ ומכוחות המגן) נלקחו בשבי הירדני, ממנו שוחררו רק כעבור שבועות. אחת מהן היא לוחמת הפלמ"ח **נעמי עורב** שעלתה על שיירה מתל אביב לכיוון ירושלים במארס 1948. "ערב קודם הייתי בנשף פורים בתל אביב", סיפרה בשבוע שעבר ל"הארץ". "כשהיו אומרים 'גוש עציון', זה היה מלווה בתחושה של מוות, של דם. מגוש עציון לא יוצאים חיים. לכן, כנראה, לא אמרו לנו שאנחנו נוסעים לשם".

לפני הנפילה בשבי: נעמי עורב (משמאל) יחד עם חברותיה בגוש עציון חיה (מלי) נאור (איזנברג) ושושנה (שוש) הלבן. צילום: מוזיאון הפלמ"ח http://blog.nli.org.il/naomi_orev/

לאחר שהגיעה השיירה לגוש, לא הצליחה לצאת ממנו חזרה לתל אביב ועורב, יחד עם אנשי פלמ"ח נוספים, העבירה כמה שבועות בין היישובים בגוש. "היינו ארבע בנות מהפלמ"ח, והשאר היו בנים", נזכרה. "בכל בוקר הייתי הולכת לכפר עציון (ממשאות יצחק, י"ב), שם היה בית החולים שבו אני עבדתי. חוץ מזה, היינו עושים כל מיני מארבים על כביש חברון. השתתפנו בדיוק אותו דבר כמו הבנים".

עורב מתקוממת אל מול ההתבטאויות כיום נגד שירות מעורב של נשים וגברים בתפקידים קרביים. "עכשיו, כשמספרים שלא רוצים שבנות יהיו בטנקים עם בנים, אני מתה להגיד – היו איתנו גם בחורים דתיים ולא היה שום דבר. מה יש? מה קרה? יותר מזה, במשואות יצחק גרנו בחדר אחד עם הבנים", אמרה והוסיפה, "אני אגיד קבל עם ועדה: היינו בנים ובנות ביחד בתוך משורין ולא קרה כלום".

ערב נפילת הגוש, לאחר שבית החולים הועבר למשואות יצחק, התבקשה עורב לחבור ללוחמת ההגנה אסתר (אתי) רוזנצוויג וללכת למערה בכפר עציון כדי לומר לכל יושביה להתפנות. "הגענו לכפר עציון וראינו ששם יושבות חברות הקיבוץ, מכוונות כולן, פוחדות", סיפרה. "אמרנו 'בואו', והן אמרו 'אנחנו לא רוצות ללכת'". השתיים נאלצו לשוב בידיים ריקות. "בדרך חזרה כבר ראינו גופות, כבר היו הרוגים והיה חושך. אני אמרתי שאני לא הולכת יותר". עורב נשארה במשואות יצחק, אבל רוזנצוויג בת ה־19, שהיתה העוזרת של מפקד הגוש מוש זילברשמידט, שבה לגוש עציון כדי לנסות ולשכנע את הבנות להתפנות. "אתי היתה מאוהבת במוש", סיפרה עורב. "היא רצתה להיות איתו כל הזמן. לה לא היה אכפת אז היא אמרה 'אני חוזרת למערה'. זה היה הסוף של הבנות שם במערה, והסוף של אתי". רוזנצוויג נהרגה בקרבות בכפר עציון, יום לפני הטבח. היא לא ידעה שמוש נפל במערכה בשעות שלפני כן.

בעבר, נדחקו 22 הנופלות בגוש מהזיכרון הקולקטיבי, אולם לדברי רוזנברג־פרידמן בשנים האחרונות חלה התעוררות בכל הקשור לזכרן. "כשכתבתי על הלוחמות בכפר עציון, לפני 10 או 12 שנים, דיברתי על כך שאיש בציבור הדתי לא יודע, לא מכיר ולא רואה בהן אישהו דגם לחיקוי", אמרה. "בעשור הזה אנחנו כן רואים שינוי. יש יותר מודעות". את אחד הסימנים לשינוי ניתן לראות בבית ספר השדה בכפר עציון שבאתר המבקרים שלו הוקם חיזיון אור־קולי חדש, הכולל גם את סיפורן של חלק מהנשים. "אולי ההתעוררות המחודשת זה גם בגלל שהזיכרון וההנצחה משתנים", אמרה רוזנברג־פרידמן. "נעשים יותר סיפורים אישיים וברגע שזה סיפורים אישיים יש גם יותר נוכחות של נשים". מנהל בית הספר ירון רוזנטל עדכן כי זו לא פעולת ההנצחה האחרונה, וכי הוא מקדם הקמת אנדרטה בשם "יד לאשה הדתיה הלוחמת" – לזכר הנופלות בגוש. לדבריו, "הלוחמות מהוות סמל ומופת לדור הנערות הגדל בגוש עציון היום, שמנסות, למרות כל רעשי הרקע, ללכת בעקבותיהן".

Remains of the pyramid (Photo: Assaf Kemer)

The Jewish pyramid of Adullam

Archaeologists are beginning to study and excavate an ancient Jewish pyramid believed to be related to a burial structure near Hirbet Madras; pyramid is believed to be a vestige of Hellenistic influence in the area.

Burial cave under the pyramid (Photo: Assaf Kemer)

On a hilltop near Hirbet Madras in the Adullam Grove Nature Reserve lies an ancient Jewish pyramid. The rare pyramid is built of huge ashlar stones that were hewn in the vicinity. In ancient times it was easy to see the unique structure proudly overlooking the area from the top of the hill and today, the remains of the pyramid are hidden in vegetation.

Archeologist Dr. Orit Peleg-Barkat of Hebrew University is studying the pyramid and describes the structure's size as rare and monumental.

"The length of the base sides of the pyramid are 10 meters and the height is about 3 meters," said Dr. Peleg-Barkat. "The pyramid was built near a Jewish settlement from the time of the Second Temple and there is a high probability that it is a Jewish cemetery."

While ancient peoples all over the world have built pyramids, what is the connection to Jews? According to archaeologist and Prof. Boaz Zissu of Bar-Ilan University, after the establishment of the empire of Alexander the Great, which conquered and unified the region geographically and culturally, Second Temple era Jews were influenced by the dominant Hellenistic culture. "Ancient Egyptian culture had an influence on the Hellenistic culture that ruled the Land of Israel, and Hellenistic culture in turn influenced the Jews living in its territory. The pyramid was built on the border between Jewish communities and Edomite communities and it is assumed that the Jews took the geometry of the pyramid rather than the religious ideas," said Prof. Zissu.

In ancient Jewish sources, the monument above the burial cave is called "Nefesh," and it symbolizes the location of the cave. In Israel, there are other pyramids such as those in the Jerusalem area like the Tomb of Zechariah in the Kidron Valley.

Despite the hypothesis that the structure is indeed a burial complex, Dr. Peleg-Barkat notes that the chances of the underground caves being excavated are low. This is due to an incident in the 1970s in which Ultra-Orthodox protestors destroyed findings they deemed "desecration of graves" of a previous Jewish burial ground.

(Contributed, translated and edited by Fred Goldberg)

"ואהבת לארצך כמוך"

...אני מאמין שאין דרך טובה יותר לחוש את הקשר
לארץ-ישראל, מאשר להלך בה לאורכה ולרוחבה,
לחצות את עמקיה, להעפיל על פסגות הריה ולסייר
בשביליה - גם אלו הנידחים ביותר...
"בזיעת רגליך תכיר את הארץ" היה המוטו שהנהגתי
בקורס הכשרת מורי דרך ומדריכים לידיעת הארץ...
כיום ניתן להגיע לכל פינות הארץ ברכב ממוזג
ובנסיעה בכבישים נוחים. אך באותם ימים של
ה"מדינה שבדרך" מרבית דרכי הארץ היו משובשות
והנסיעה ברכב נחשבה למותרות. הסכנה הייתה
מרובה, בעיקר במקומות המרוחקים ונאלצנו תמיד
לצאת עם רכב מזויין...
כאשר הגענו לאום רשרש שלחוף ים סוף, אמרתי
למטיילים: "יבוא יום ותקום כאן עיר לתפארת".
בסוף דברי קם אחד המטיילים (כיום מרצה ידוע
באוניברסיטה) ואמר: "את זה תספר לנשות הדסה
מאמריקה אך לא לנו...
ואכן, אנו חיים בתקופה שבה "שפויים עושים
היסטריה ואילו 'משוגעים' עושים היסטוריה..."

מתוך: וילנאי זאב, ואהבת לארצך כמוך, הוצאת כרטא 1974

עיצוב: רבקה קנדלר

הצטרפו לחוויית הלימוד העצומה
והמשמעותית הזו,

נשמח לבואכם!

המחלקה ללימודי ארץ-ישראל
וארכיאולוגיה ע״ש מרטין (זוס)

אוניברסיטת בר-אילן

בניין מדעי היהדות (410) קומה 2

טל.: 03-5318350

פקס: 03-6354941

דוא״ל: Israel-Studies.Dept@biu.ac.il

אתר אינטרנט: http://lisa.biu.ac.il